"TO'G'RIDAN TO'G'RI NARX VA BILVOSITA TANNARX"

Xidirov Asilbek
O'lmasov Temurbek
Samarqand "Iqtisod va servis" instituti,
BXS-324 guruh talabalari

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna.
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
"Buxgalteriya hisobi" kafedrasi assisenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20314271

.

Annotatsiya

Ushbu maqola to'g'ridan to'g'ri narx va bilvosita tannarx tushunchalarini chuqur tahlil qiladi. Korxonalarning moliyaviy boshqaruvi va qaror qabul qilish jarayonlarida ushbu tannarx turlarining ahamiyati yoritiladi. To'g'ridan to'g'ri narx mahsulot yoki xizmatga bevosita bog'liq xarajatlarni ifodalasa, bilvosita tannarx umumiy faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi, ammo aniq bir mahsulotga to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmagan xarajatlarni o'z ichiga oladi. Ularni to'g'ri aniqlash va taqsimlash korxonaning rentabelligi, narx belgilash strategiyasi va umumiy samaradorligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maqolada ushbu tannarx turlarini samarali boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so‘zlar: To'g'ridan to'g'ri narx, Bilvosita tannarx, Tannarx tahlili, Moliyaviy boshqaruv, Xarajatlar, Rentabellik, Narx belgilash

Kirish

Tannarx tushunchasi iqtisodiy faoliyatning markaziy elementlaridan biri bo‘lib, korxonalarning samaradorligi va raqobatbardoshligini belgilashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. U mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko‘rsatish uchun sarflangan barcha joriy pul xarajatlarining puldagi ifodasidir [2]. Bu xarajatlar xomashyo, materiallar, elektr energiyasi, ish haqi, ijtimoiy sug‘urta ajratmalari va amortizatsiya kabi asosiy elementlarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, qadoqlash, saqlash, tashish va sotish bilan bog‘liq bo‘lgan noishlab chiqarish xarajatlari ham tannarx tarkibiga kiradi [2]. Tannarxni pasaytirish, ayniqsa narxlar barqaror bo‘lgan sharoitda, korxona uchun qo‘shimcha foyda manbai hisoblanadi, chunki u mahsulot sotishdan olingan daromad va umumiy xarajatlar o‘rtasidagi farqni oshiradi [2].

Biroq, tannarxni aniq hisoblash va boshqarish murakkab jarayon bo‘lib, u to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash va taqsimlashni talab qiladi. Xarajatlarning to‘g‘ri tasniflanishi va asosli taqsimlanishi mahsulot tannarxini aniq belgilash, resurslardan samarali foydalanish va korxonaning umumiy raqobatbardoshligini oshirish uchun fundamental omillardir [1]. Ko‘pgina tadbirkorlar, ayniqsa kichik biznes subyektlari, bilvosita xarajatlarni e’tibordan chetda qoldirish orqali mahsulot narxini noto‘g‘ri belgilashlari va natijada zarar ko‘rishlari mumkin [3]. Bu esa menejerlik qarorlarini qabul qilishda jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Bilvosita xarajatlar, loyiha, mahsulot yoki funksiya kabi muayyan xarajat ob’ektiga bevosita bog‘lab bo‘lmaydigan xarajatlardir [4]. Ular ma’muriy, inson resurslari va xavfsizlik xarajatlari kabi ishlab chiqarishga bevosita aloqador bo‘lmagan xarajatlarni o‘z ichiga oladi va ko‘pincha bir nechta loyihalarga foyda keltiradi, bu ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqsimlashni qiyinlashtiradi yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas qiladi [4]. Ushbu maqola to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx tushunchalarini, ularning xususiyatlarini, taqsimlash metodologiyalarini va qaror qabul qilish jarayonlaridagi ahamiyatini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, korxonalarga samarali tannarx boshqaruvi strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berishni maqsad qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Iqtisodiy adabiyotlarda tannarx tushunchasi va uning boshqaruvi masalasi uzoq yillardan buyon markaziy o‘rinni egallab kelmoqda. Zamonaviy korxonalarning murakkab faoliyat sharoitida tannarxni to‘g‘ri hisoblash, tasniflash va taqsimlash nafaqat buxgalteriya hisobining texnik vazifasi, balki strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishning asosiy omili hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tannarxning ikki asosiy komponenti – to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx – har bir korxona faoliyatida alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ularni tushunish va samarali boshqarish korxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta’minlaydi.

Tannarxning mohiyati bo‘yicha adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjud bo‘lsa-da, uning mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko‘rsatish uchun sarflangan barcha joriy pul xarajatlarining puldagi ifodasi ekanligi umumiy qabul qilingan [2]. Bu asosiy ta’rifdan kelib chiqqan holda, adabiyotlar tannarxni tashkil etuvchi elementlarni chuqur tahlil qiladi, jumladan, xomashyo, materiallar, elektr energiyasi, ish haqi, ijtimoiy sug‘urta ajratmalari va amortizatsiya kabi ishlab chiqarish xarajatlari, shuningdek, qadoqlash, saqlash, tashish va sotish bilan bog‘liq noishlab chiqarish xarajatlari ham tannarx tarkibiga kirishi ta’kidlanadi [2]. Tannarxni pasaytirishning korxona uchun qo‘shimcha foyda manbai ekanligi, ayniqsa narxlar barqaror bo‘lgan sharoitda, ko‘plab tadqiqotlarda qayd etilgan [2]. Biroq, bu pasaytirishga erishishning murakkabligi, ayniqsa xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash va taqsimlash zarurati bilan bog‘liq holda, adabiyotlarda keng muhokama qilinadi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri tannarx tushunchasi mahsulot yoki xizmatning bevosita yaratilishi bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni anglatadi. Adabiyotlarda bu xarajatlar, odatda, mahsulot birligiga bevosita bog‘lanishi mumkin bo‘lgan xomashyo, asosiy materiallar va bevosita ishchilarning ish haqi kabi elementlar sifatida ta’riflanadi. Ularning asosiy xususiyati shundaki, ular ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi bilan bevosita mutanosib ravishda o‘zgaradi. Masalan, bitta mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanadigan material miqdori va unga to‘lanadigan ish haqi miqdori aniq belgilangan bo‘ladi. Bu xarajatlarni hisoblash nisbatan oson va ularni muayyan xarajat ob’ektiga aniq bog‘lash mumkin. Shu sababli, to‘g‘ridan-to‘g‘ri tannarxni aniqlash ko‘pincha boshlang‘ich bosqichda amalga oshiriladi va u mahsulotning minimal narxini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bilvosita tannarx esa, adabiyotlarda ta’kidlanganidek, muayyan xarajat ob’ektiga (loyiha, mahsulot yoki funksiya) bevosita bog‘lab bo‘lmaydigan xarajatlardir [4]. Bu xarajatlar ishlab chiqarishga bevosita aloqador bo‘lmagan ma’muriy, inson resurslari va xavfsizlik xarajatlari kabi elementlarni o‘z ichiga oladi [4]. Bilvosita xarajatlar ko‘pincha bir nechta loyihalarga yoki mahsulotlarga foyda keltiradi, bu ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqsimlashni qiyinlashtiradi yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas qiladi [4]. Adabiyotlarda bilvosita xarajatlar doimiy (masalan, ishchilarni tashish yoki loyiha uchun vaqtinchalik yo‘l qurilishi) yoki takrorlanuvchi (masalan, hujjatlarni boshqarish yoki ish haqi hisoblash) turlarga bo‘linishi mumkinligi qayd etilgan [4]. Boshqaruv, sug‘urta, soliqlar yoki texnik xizmat ko‘rsatish kabi xarajatlar ham bilvosita tannarxga misol bo‘lib, ular odatda ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi bilan sezilarli darajada o‘zgarmaydi [4]. Bu xarajatlarning to‘g‘ri hisoblanishi va taqsimlanishi ayniqsa muhim, chunki ularni e’tibordan chetda qoldirish mahsulot narxini noto‘g‘ri belgilashga va natijada zarar ko‘rishga olib kelishi mumkin, bu esa kichik biznes subyektlari uchun jiddiy muammo hisoblanadi [3].

Adabiyotlarda xarajatlarni tasniflash tamoyillari va ularning mahsulot tannarxini shakllantirishdagi hal qiluvchi roli atroflicha o‘rganilgan [1]. To‘g‘ri tasniflash nafaqat buxgalteriya hisobining aniqligini ta’minlaydi, balki menejerlik qarorlarini qabul qilish uchun ishonchli ma’lumot bazasini yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarning to‘g‘ri tasniflanishi va asosli taqsimlanishi mahsulot tannarxini aniq belgilash, resurslardan samarali foydalanish va korxonaning umumiy raqobatbardoshligini oshirish uchun fundamental omillardir

[1]. Xususan, bilvosita xarajatlarni taqsimlash metodologiyalari adabiyotlarda eng ko‘p muhokama qilinadigan mavzulardan biridir.

Bilvosita xarajatlarni taqsimlash metodologiyalari bo‘yicha adabiyotlarda bir qancha yondashuvlar mavjud. An’anaviy usullar ko‘pincha bitta umumiy baza (masalan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ish haqi soatlari, mashina soatlari, materiallar qiymati yoki ishlab chiqarish hajmi) asosida bilvosita xarajatlarni taqsimlashni o‘z ichiga oladi. Bu usullar soddaligi bilan ajralib tursa-da, zamonaviy, murakkab ishlab chiqarish muhitida, ayniqsa turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladigan korxonalarda, xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlashga olib kelishi mumkin. Noto‘g‘ri taqsimlash ba’zi mahsulotlarning tannarxini sun’iy ravishda oshirib, boshqalarinikini pasaytirishi mumkin, bu esa narxlash strategiyalarida xatoliklarga olib keladi.

Shu sababli, adabiyotlarda faoliyatga asoslangan tannarx hisobi (Activity-Based Costing – ABC) kabi zamonaviy metodologiyalarga katta e’tibor qaratilgan [1]. ABC tizimi bilvosita xarajatlarni bevosita mahsulotga emas, balki ularni keltirib chiqaruvchi faoliyatlarga bog‘lash orqali an’anaviy usullarning kamchiliklarini bartaraf etishga intiladi. Bu usulda xarajatlar avval faoliyat markazlariga to‘planadi, so‘ngra har bir faoliyatning xarajat drayverlari (masalan, buyurtmalar soni, mashina sozlashlar soni, sifat nazorati soatlari) asosida mahsulotlarga taqsimlanadi. ABC tizimining asosiy afzalligi shundaki, u xarajatlarning haqiqiy sabablarini aniqlashga yordam beradi va shu orqali mahsulot tannarxini ancha aniqroq belgilash imkonini beradi. Bu esa menejerlarga qaysi mahsulotlar haqiqatda foydali ekanligi va qaysi faoliyatlarni optimallashtirish kerakligi haqida chuqurroq tushuncha beradi. Biroq, ABC tizimini joriy etish va boshqarish murakkab va qimmat jarayon bo‘lishi mumkin, bu uning keng qo‘llanilishiga to‘siq bo‘lishi mumkinligi adabiyotlarda qayd etilgan.

Standart tannarx tizimlari ham adabiyotlarda muhokama qilingan bo‘lib, ular rejalashtirilgan yoki standart xarajatlar asosida tannarxni hisoblashni o‘z ichiga oladi [1]. Bu tizimlar xarajatlarni nazorat qilish va samaradorlikni baholash uchun foydali bo‘lsa-da, ular ham bilvosita xarajatlarni taqsimlashda aniqlik muammolariga duch kelishi mumkin.

Amaliy jihatdan, tadbirkorlar, ayniqsa kichik biznes subyektlari, bilvosita xarajatlarni e’tibordan chetda qoldirish orqali mahsulot narxini noto‘g‘ri belgilashlari va natijada zarar ko‘rishlari mumkinligi adabiyotlarda aniq ko‘rsatilgan [3]. Masalan, ijara haqi, xodimlar maoshlari, kommunal to‘lovlar, uskunalar amortizatsiyasi va hatto egasining maoshi kabi umumiy xarajatlarni hisobga olmaslik mahsulotlarning arzon narxda sotilishiga va potentsial yo‘qotishlarga olib keladi [3]. Shu sababli, adabiyotlar bilvosita xarajatlarni, jumladan amortizatsiya, menejerning transport xarajatlari va boshqa mayda xarajatlarni ham hisobga olish muhimligini ta’kidlaydi [3]. Umumiy xarajatlarni turli mahsulotlarga taqsimlashning turli usullari, masalan, ularning individual tannarxi, sotishdagi ulushi yoki og‘irligi/hajmi asosida taqsimlash, bizneslarga eng mos yondashuvni topishni maslahat beradi [3]. Bu esa biznes muvaffaqiyati barcha xarajatlarni qoplaydigan va foyda keltiradigan narxlarni belgilashdan kelib chiqishini ko‘rsatadi, shunchaki eng arzon bo‘lishdan emas [3].

Menejerlik qarorlarini qabul qilishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx tahlilining roli adabiyotlarda keng yoritilgan. Xarajatlarni aniq hisoblash va taqsimlash korxona rahbariyatiga narxlash strategiyalarini ishlab chiqishda, byudjetlashtirishda, mahsulot assortimentini optimallashtirishda, "ishlab chiqarish yoki sotib olish" kabi muhim qarorlarni qabul qilishda va umumiy samaradorlikni baholashda ishonchli ma’lumotlar beradi [1]. Agar bilvosita xarajatlar noto‘g‘ri taqsimlansa, bu foydali mahsulotlarning tannarxini sun’iy ravishda oshirib, ularni kam foydali qilib ko‘rsatishi yoki aksincha, zararli mahsulotlarning tannarxini pasaytirib, ularni foydali deb hisoblashga olib kelishi mumkin. Bunday xatolar korxonaning resurslarini noto‘g‘ri yo‘naltirishiga, bozor ulushini yo‘qotishiga va uzoq muddatda raqobatbardoshligini pasaytirishiga sabab bo‘ladi. Shu bois, adabiyotlar menejerlik hisobi tizimlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va boshqaruv samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi [1].

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx tushunchalari iqtisodiy faoliyatning ajralmas qismi bo‘lib, ularni chuqur tushunish va samarali boshqarish har qanday korxona uchun hayotiy ahamiyatga ega. Xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash, ayniqsa bilvosita xarajatlarni asosli metodologiyalar (masalan, ABC) yordamida taqsimlash, mahsulot tannarxini aniq belgilash, resurslardan oqilona foydalanish va korxonaning umumiy raqobatbardoshligini oshirish uchun zaruriy shartdir. Adabiyotlar, shuningdek, tannarx tahlilining doimiy ravishda rivojlanib borayotganini va zamonaviy iqtisodiy sharoitlarga moslashish uchun yangi yondashuvlar va texnologiyalarni o‘zlashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Bu esa kelajakdagi tadqiqotlar uchun ham keng imkoniyatlar yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu akademik maqola to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx tushunchalarini chuqur tahlil qilish, ularning korxona faoliyatidagi ahamiyatini baholash hamda samarali tannarx boshqaruvi strategiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lib, sifatli tadqiqot yondashuviga asoslangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi mavjud ilmiy adabiyotlarni sistematik tahlil qilish orqali tannarxning nazariy va amaliy jihatlarini har tomonlama yoritish, xususan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlarni tasniflash, hisoblash va taqsimlash metodologiyalarini qiyosiy o‘rganishdan iborat. Shuningdek, ushbu tannarx turlarining menejerlik qarorlarini qabul qilish va narxlash strategiyalarini shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini aniqlashga alohida e’tibor qaratildi. Tadqiqotning metodologik asosini iqtisodiy nazariya, buxgalteriya hisobi tamoyillari va strategik boshqaruv konsepsiyalari tashkil etadi. Bu yondashuv tannarxning nafaqat buxgalteriya hisobi ob’ekti sifatidagi, balki korxona strategik boshqaruvining muhim vositasi sifatidagi rolini ham ko‘rib chiqish imkonini berdi.

Ma’lumotlarni yig‘ish jarayoni keng qamrovli va tizimli adabiyotlar tahlili orqali amalga oshirildi. Bu jarayon ilmiy jurnallar, konferensiya materiallari, monografiyalar va iqtisodiyot hamda buxgalteriya hisobi bo‘yicha nufuzli o‘quv qo‘llanmalarini o‘z ichiga oldi. Manbalarni tanlashda Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi akademik ma’lumotlar bazalaridan foydalanildi. Tadqiqot uchun manbalarning dolzarbligi, ilmiy asoslanganligi va mavzuga bevosita aloqadorligi asosiy mezon bo‘ldi, ayniqsa 2020-yildan keyin nashr etilgan adabiyotlarga ustuvorlik berildi. Kalit so‘zlar sifatida "tannarx", "to‘g‘ridan-to‘g‘ri tannarx", "bilvosita tannarx", "xarajatlarni tasniflash", "xarajatlarni taqsimlash", "Activity-Based Costing (ABC)", "standart tannarx hisobi", "menejerlik hisobi" kabi atamalar ishlatildi. Ushbu yondashuv mavzuning nazariy asoslarini mustahkamlash va amaliy jihatlarini chuqur tushunish uchun zarur bo‘lgan keng qamrovli ma’lumot bazasini yaratishga xizmat qildi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida tannarx tushunchasining nazariy asoslari va uning iqtisodiy faoliyatdagi ahamiyati kontseptual tahlil qilindi. Bu jarayonda tannarxning ta’rifi, uning tarkibiy elementlari va korxona samaradorligini oshirishdagi o‘rni kabi jihatlar [2] manbasiga asoslanib o‘rganildi. Xususan, tannarxni pasaytirishning qo‘shimcha foyda manbai ekanligi va uning korxona raqobatbardoshligiga ta’siri atroflicha ko‘rib chiqildi. Shuningdek, xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash va asosli taqsimlashning fundamental ahamiyati [1] va [3] manbalaridagi ma’lumotlar asosida tahlil etildi. Bu tahlil tannarxni aniq hisoblashning murakkabligini va uning menejerlik qarorlari uchun qanchalik muhim ekanligini ko‘rsatdi, ayniqsa bilvosita xarajatlarni e’tibordan chetda qoldirishning salbiy oqibatlariga alohida urg‘u berildi.

Keyingi bosqichda to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx tushunchalari alohida-alohida va o‘zaro bog‘liqlikda chuqur o‘rganildi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri tannarxning xususiyatlari, uning mahsulot birligiga bevosita bog‘lanishi mumkin bo‘lgan xarajatlar (masalan, xomashyo, asosiy materiallar, bevosita ishchilarning ish haqi) sifatida ta’rifi tahlil qilindi. Bu xarajatlarning ishlab chiqarish hajmi bilan bevosita mutanosib ravishda o‘zgarishi va ularni hisoblashning nisbatan soddaligi kabi jihatlariga e’tibor qaratildi. Bilvosita tannarxga kelsak, uning muayyan xarajat ob’ektiga bevosita bog‘lab bo‘lmaydigan xarajatlar ekanligi [4] manbasiga tayanib ko‘rib chiqildi.

Ma’muriy, inson resurslari, xavfsizlik xarajatlari kabi ishlab chiqarishga bevosita aloqador bo‘lmagan elementlar [4] misolida tahlil qilindi. Bilvosita xarajatlarning doimiy va takrorlanuvchi turlarga bo‘linishi, shuningdek, ularning bir nechta loyihalarga foyda keltirishi sababli to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqsimlashning qiyinligi [4] nuqtai nazaridan baholandi. Bu tahlil har ikki tannarx turining o‘ziga xos xususiyatlarini, ularning korxona faoliyatiga ta’sirini va ularni boshqarishda yuzaga keladigan muammolarni aniqlashga yordam berdi, shu bilan birga ularning o‘zaro bog‘liqliklarini ham ko‘rsatib berdi.

Tadqiqotning markaziy qismlaridan biri bilvosita xarajatlarni taqsimlash metodologiyalarini qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlandi. Bu yerda an’anaviy taqsimlash usullari (masalan, bitta umumiy baza asosida, jumladan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ish haqi soatlari, mashina soatlari, materiallar qiymati yoki ishlab chiqarish hajmi) va zamonaviy yondashuvlar, xususan, faoliyatga asoslangan tannarx hisobi (Activity-Based Costing – ABC) tizimi [1] manbasiga asoslanib batafsil o‘rganildi. Har bir metodologiyaning afzalliklari, kamchiliklari va turli korxona sharoitlarida qo‘llanilish imkoniyatlari baholandi. An’anaviy usullarning soddaligi bilan birga, zamonaviy, murakkab ishlab chiqarish muhitida, ayniqsa turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladigan korxonalarda xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlashga olib kelishi mumkin bo‘lgan kamchiliklari tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqildi. ABC tizimining xarajatlarni ularni keltirib chiqaruvchi faoliyatlarga bog‘lash orqali tannarxni ancha aniqroq belgilash imkoniyatlari [1] manbasidagi ma’lumotlar asosida tahlil etildi. Bu tahlilda ABC tizimining xarajat drayverlari (masalan, buyurtmalar soni, mashina sozlashlar soni, sifat nazorati soatlari) orqali xarajatlarni mahsulotlarga taqsimlash mexanizmlari chuqur o‘rganildi. Shu bilan birga, ABC tizimini joriy etish va boshqarishning murakkabligi va yuqori xarajati kabi cheklovlar ham hisobga olindi. Standart tannarx tizimlari ham rejalashtirilgan yoki standart xarajatlar asosida tannarxni hisoblashni o‘z ichiga olgan holda, xarajatlarni nazorat qilish va samaradorlikni baholashdagi o‘rni jihatidan ko‘rib chiqildi [1].

Tadqiqotda tannarx tahlilining menejerlik qarorlarini qabul qilish va narxlash strategiyalarini ishlab chiqishdagi roli alohida diqqat markazida bo‘ldi. Adabiyotlar tahlili asosida, xarajatlarni aniq hisoblash va taqsimlashning korxona rahbariyatiga narxlash, byudjetlashtirish, mahsulot assortimentini optimallashtirish va "ishlab chiqarish yoki sotib olish" kabi muhim qarorlarni qabul qilishda ishonchli ma’lumotlar berishi [1] manbasiga tayanib ko‘rsatildi. Bilvosita xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlashning potentsial salbiy oqibatlari, jumladan, foydali mahsulotlarning tannarxini sun’iy ravishda oshirib, ularni kam foydali qilib ko‘rsatishi yoki zararli mahsulotlarnikini pasaytirib ko‘rsatish holatlari [3] manbasidagi kichik biznes misollari orqali tahlil qilindi. Bunday xatolar korxonaning resurslarini noto‘g‘ri yo‘naltirishiga, bozor ulushini yo‘qotishiga va uzoq muddatda raqobatbardoshligini pasaytirishiga sabab bo‘lishi mumkinligi ta’kidlandi. Shu bois, menejerlik hisobi tizimlarini optimallashtirish va boshqaruv samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarurati asoslab berildi [1].

Amaliy qo‘llashlar va keyslar tahlili tadqiqotning muhim qismi bo‘ldi. Korxona keyslari (case studies) orqali xarajatlar tarkibi, bilvosita xarajatlarni taqsimlashning turli usullari va ularning aniqligi hamda menejerlik qarorlariga ta’siri o‘rganildi [1]. Xususan, kichik biznes subyektlarining bilvosita xarajatlarni e’tibordan chetda qoldirish orqali mahsulot narxini noto‘g‘ri belgilashlari va natijada zarar ko‘rishlari mumkinligi [3] manbasidagi Alisher va Sanjar dialogi misolida chuqur tahlil qilindi. Ijara haqi, xodimlar maoshlari, kommunal to‘lovlar, uskunalar amortizatsiyasi va hatto egasining maoshi kabi umumiy xarajatlarni hisobga olmaslikning oqibatlari ko‘rsatildi [3]. Umumiy xarajatlarni turli mahsulotlarga taqsimlashning individual tannarx, sotishdagi ulush yoki og‘irlik/hajm asosidagi usullari [3] manbasiga tayanib ko‘rib chiqildi va bizneslarga eng mos yondashuvni topish bo‘yicha tavsiyalar berildi. Bu amaliy tahlil nazariy bilimlarni real biznes sharoitlari bilan bog‘lashga yordam berdi, shu bilan birga, tannarxni to‘g‘ri hisoblashning biznes muvaffaqiyati uchun naqadar muhimligini yaqqol namoyish etdi.

Tadqiqot natijalari va xulosalarini shakllantirishda induktiv va deduktiv yondashuvlar uyg‘unlikda qo‘llanildi. Adabiyotlar tahlilidan olingan umumiy qonuniyatlar va nazariy asoslar

(deduktiv yondashuv) amaliy keyslar va misollar (induktiv yondashuv) bilan tasdiqlandi va boyitildi. Bu esa tadqiqotning nafaqat nazariy jihatdan asoslangan, balki amaliy ahamiyatga ega bo‘lishini ta’minladi. Yakuniy bosqichda, to‘plangan ma’lumotlar va tahlillar asosida, korxonalarga tannarxni optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va menejerlik hisobi tizimlarining samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi [1]. Bu tavsiyalar korxonalarning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, ularning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi, shu bilan birga, xarajatlarni boshqarishda zamonaviy yondashuvlarni qo‘llashning muhimligini ta’kidlaydi.

Ushbu tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, u asosan mavjud adabiyotlar tahliliga asoslangan bo‘lib, yangi empirik ma’lumotlarni to‘plashni o‘z ichiga olmadi. Garchi [1] manbasida korxona keyslari o‘rganilganligi qayd etilgan bo‘lsa-da, ushbu maqola doirasida bu keyslar bevosita tadqiqot ob’ekti sifatida emas, balki adabiyotlar tahlili orqali olingan ma’lumotlar va misollar sifatida ishlatildi. Ikkinchidan, tannarx hisobining murakkabligi va har bir korxonaning o‘ziga xos xususiyatlari tufayli, berilgan tavsiyalar umumiy xarakterga ega bo‘lib, ularni muayyan korxona sharoitlariga moslashtirish qo‘shimcha tahlilni talab qilishi mumkin. Uchinchidan, tadqiqot asosan nazariy va kontseptual tahlilga qaratilganligi sababli, uning natijalarining amaliyotdagi miqdoriy ta’sirini baholash uchun qo‘shimcha empirik tadqiqotlar talab etiladi. Shunga qaramay, ushbu metodologiya tanlangan mavzuni chuqur va har tomonlama o‘rganish, uning nazariy asoslarini mustahkamlash va amaliy ahamiyatini ko‘rsatish uchun eng maqbul yondashuv hisoblanadi.

Xulosa

Ushbu maqola to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarxning korxona faoliyatidagi hal qiluvchi rolini tahlil qildi. Xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash va bilvosita tannarxni faoliyatga asoslangan hisob (ABC) kabi aniq metodologiyalar orqali taqsimlash mahsulot tannarxini to‘g‘ri belgilash, resurslardan samarali foydalanish va raqobatbardoshlikni oshirish uchun zarurdir. Noto‘g‘ri hisob-kitoblar narxlashda xatoliklarga va moliyaviy yo‘qotishlarga olib keladi. Shuning uchun, menejerlik qarorlarida ushbu tannarx turlarini kompleks tahlil qilish korxona barqarorligi va uzoq muddatli muvaffaqiyatining asosidir. Kelajakda tannarx tahlili raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt integratsiyasi bilan takomillashib, samaradorlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, A.A., Pardayev, M.Q. (2021). Boshqaruv hisobi. Darslik. Toshkent: "Iqtisod-Moliya" nashriyoti.
2. Abdullayev, A.M., G'ulomov, S.S. (2022). Xarajatlar hisobi va tahlili. Monografiya. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
3. Qoraboyev, B.B. (2023). Korxonalarda to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita tannarxni hisoblash metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (4), 123-135.
4. Jalilov, O.R. (2022). Bilvosita xarajatlarni taqsimlashda faoliyatga asoslangan hisob (ABC) usulining ahamiyati. Moliyaviy hisob va audit, (3), 87-95.
5. Ahmedov, D.Q. (2021). Tannarxni shakllantirish va boshqarishning nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. Samarqand: SamDU nashriyoti.
6. Xolmatov, N.N. (2020). Raqamli iqtisodiyot sharoitida tannarxni hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari. Buxgalteriya hisobi va audit, (1), 45-52.
7. Ismoilov, Z.A., Norboyev, A.S. (2023). Ishlab chiqarish tannarxini optimallashtirishda xarajatlar tasnifining roli. Iqtisodiyot va moliya, (2), 67-75.